

DOI: 10.15421/272523

УДК: 94(430)“1941/1945” + 94(47+57))“1945/198”

Д. В. Архирейський, Б. О. Труско*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна***ДОЛЯ ВАХМАНІВ ПІСЛЯ СЛУЖБИ У БЕЛЖЕЦЬКОМУ
ТАБОРІ СМЕРТІ****E-mail:** siverin47@ukr.net**ORCID:** <https://orcid.org/0000-0003-0105-3510>**E-mail:** souldgems@gmail.com

Анотація. Інститут вахманів – це нацистська військова охорона концентраційних таборів і таборів смерті, яка комплектувалася за рахунок радянських військовополонених та активно залучалася до реалізації політики геноциду євреїв та ромів на окупованих нацистами територіях. **Метою** статті є висвітлення долі вахманів Белжецького табору (територія Польщі) після його ліквідації. Актуальність дослідження обумовлюється можливістю введення в науковий обіг документальних матеріалів архівів СБУ, а також політико-правовим значенням вивчення теми колабораціонізму в умовах агресії путінського неоімперського режиму проти суверенної України. Важливими **методами** роботи дослідження, з огляду на опрацювання маловідомих архівних джерел, є евристичні та герменевтичні. Під час роботи використовувалися також хронологічний метод, метод колективних біографій, що дозволило представити долю вахманів як певне цілісне історичне явище. **Основні результати.** На основі даних першоджерел реконструйовано загальну життєву траєкторію вахманів табору Белжець після ліквідації останнього: перипетії їх подальшої служби у нацистів після спеціальної перекваліфікації; процеси фільтрації після завершення війни; післявоєнне життя; радянські слідство та суд. **Висновки.** Аналіз архівних матеріалів показав, що життєві долі вахманів після служби в Белжецькому таборі смерті були різні. Хтось намагався дезертирувати, більшість, утім, залишалася з нацистами до кінця війни, продовжуючи виконувати охоронні чи каральні обов'язки. Потрапляючи на радянську територію, вони, як правило, проходили фільтрацію, намагаючись, звісно, приховати факт служби на нацистів. Декому це вдавалося, проте їх часто підводила девіантна поведінка. Рано чи пізно колишні вахмани потрапляли під радянське слідство та суд, матеріали яких стали, таким чином, важливим історичним джерелом з цієї теми.

Ключові слова: Друга світова війна, концтабір, нацистська служба, військові злочинці, колаборанти, фільтрація, слідство, судовий процес.

D. V. Arkhireyskyi, B. O. Trusko*Oles Honchar Dnipro National University***THE FATE OF THE WACHMANS AFTER THE SERVICE
IN THE BELŻEC DEATH CAMP**

Abstract. The Wachmann Institute was the Nazi military guard of concentration camps and death camps, which was staffed at the expense of Soviet prisoners of war and was actively involved in implementing the policy of genocide against Jews and Roma in the Nazi-occupied territories. The **purpose** of the article is to highlight the fate of the guards of the Belżec camp (territory of Poland) after the latter's liquidation. The relevance of the study is determined by the possibility of introducing documentary materials from the SBU archives into scientific circulation, as well as the political and legal significance of studying the topic of collaboration in the context of the aggression of Putin's neo-imperial regime against sovereign Ukraine. Important research **methods**, given the processing of little-known archival sources, are heuristic and hermeneutic. During the work, the chronological method, the method of collective biographies, was also used, which made it possible to present the fate of the Wachmans as a certain holistic historical phenomenon. **Main results.** Based on primary source data, the general life trajectory of the Belżec camp guards

after the camp's liquidation was reconstructed: the vicissitudes of their further service with the Nazis after special retraining; filtration processes after the end of the war; post-war life; Soviet investigation and trial. **Conclusions.** Analysis of archival materials showed that the fates of the Wachmans after serving in the Belzec death camp were different. Some tried to desert, but the majority remained with the Nazis until the end of the war, continuing to perform security or punitive duties. A feature of this period was the constant change of the Wachmanns' locations, mainly due to the advance of Allied troops across Europe. At this time, the attitude towards the Wachmanns by the German command was contradictory: on the one hand, they were constantly controlled on the other, they were left with all the benefits and privileges they had previously. Upon entering Soviet territory, they usually went through filtration, trying, of course, to hide the fact that they were serving for the Nazis. Some succeeded, but they were often let down by deviant behavior. Sooner or later, former Wachmans fell under Soviet investigation and trial, the materials of which thus became an important historical source on the topic.

Key words: World War II, concentration camp, Nazi service, war criminals, collaborators, filtration, investigation, trial.

Вступ. Після ліквідації будь-якого нацистського табору смерті життєдіяльність його вахманів-охоронців, на відміну від членів робочих бригад та простих в'язнів, зазвичай мала продовження. Вахмани могли продовжити охоронну службу в інших таборах, брати безпосередню участь у бойових діях. Певна їх кількість змогла пережити війну. Після завершення війни вони розшукувалися радянськими спецслужбами і потрапляли під прес радянських судів. Як наслідок, на зберігання в архівосховища потрапив значний масив відповідних судових справ. Дійсно, інститут вахманів встиг стати предметом наукової уваги істориків, соціологів і юристів, бо відповідна тема не лише дає додаткову інформацію про Другу світову війну, а й розкриває деякі політико-правові тенденції повоєнного часу. Слід визнати, і зараз тривають дискусії про правові та моральні оцінки колабораціонізму як історичного явища, що актуалізує проблему вахманів, надає їй особливого значення. Повною мірою це стосується вахманів Белжецького табору смерті, свідками існування якого залишилися лише деякі місцеві жителі і, звісно, окремі вахмани.

Як відомо, вахманська охорона нацистських таборів смерті комплектувалася за рахунок радянських військовополонених, які після відбору і спеціального навчання підпорядковувалися СС. На службі нацистів їх головним завданням була участь в операції «Рейнхард» зі знищення євреїв та ромів¹. Після навчання в таборі Травники вахмани розподілялися на безпосередні місця своєї служби. Одним з таких місць був табір смерті Белжець, який проіснував до 1943 р., після чого його ліквідували.

Метою статті є з'ясування життєвої долі колишніх охоронців табору смерті Белжець після його ліквідації, також аналіз сприйняття колишніх вахманів післявоєнним радянським соціумом та проблеми суду над злочинцями.

Історіографія і джерела. Як зазначалося вище, проблема вахманства встигла зацікавити істориків. Насамперед слід згадати працю К. Браунінга «Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland». Він запропонував вивчати нацистських злочинців, не демонізуючи образи вбивць, а розглядаючи їх з позиції людей, які обрали не той шлях². Не менш важливою є праця Р. О'Ніла «Belzec: Stepping Stone to Genocide», в якій розкривається внутрішня кухня табору смерті Белжець і фрагментарно доля керівництва табору після його ліквідації³.

Важливою є стаття американського науковця Д. А. Річа «“Подвійна віктимізація?” Відповідальність радянських полонених за полон та колаборацію в повоєнний час», в якій автор розкриває деякі аспекти післявоєнних процесів над злочинцями, зокрема рівні відповідальності за скоєне⁴. Праця історика Л. Сімкіна «Полтора часа возмездия»

¹ Кудряшов С. В. Травники. История одного предательства. *Родина*. 2007. № 12. С. 94–98.

² Browning C. R. *Ordinary Men*. London: Penguin books, 2001. 271 p.

³ O'Neil R. *Belzec: Stepping Stone to Genocide*. New York: Jewishgen.Inc, 2008. 376 p.

⁴ Річ Д. А. «Подвійна віктимізація?» Відповідальність радянських полонених за полон та колаборацію у повоєнний час. *Сторінки воєнної історії*. 2019. № 21. С. 227–247.

зосереджує увагу на судах над вахманами, підкреслюючи важливість політичного підтексту таких процесів⁵.

Звісно, Белжецький табір смерті має власну історіографію⁶, як і охоронна служба вахманів у нацистських таборах⁷. Утім, важливо зауважити, що сучасні дослідження вахманів як інституту зосереджують основну увагу на їх охоронній діяльності в таборах і судах над ними після війни, у той час як їх життєдіяльність у період між ліквідацією відповідного табору і участю в судовому процесі вже після арешту радянськими спецслужбами загалом залишається малодослідженою. Щоправда, на регіональному рівні подекуди з'являються публікації краєзнавчого характеру, в яких висвітлюються біографічні дані окремих колишніх вахманів⁸.

Це дослідження здійснювалося на основі опрацювання маловідомих документів Дніпропетровського та Житомирського обласних управлінь Служби безпеки України. Переважна більшість цих матеріалів вперше вводиться в науковий обіг.

Виклад основного матеріалу Після великої втечі вахманів табору Белжець у квітні 1943 р. для ліквідації табору направили юнаків з Галичини⁹. Більшість попереднього складу вахманів відправили на перекваліфікацію у Травники, після чого їх поновили на службі. Втім, було очевидним, що тепер охоронний персонал переводився до таборів, розташованих західніше, і це було реакцією на просування радянських військ на схід.

Отож, у червні 1943 р. колишніх вахманів Белжеця відправили охороняти концтабори Будзін, Понятово, Райковець, проте основним місцем їхнього «працевлаштування» стала табірна система Аушвіц (щоправда, до ще однієї втечі частини вахманів у червні 1943 р.). Після червня 1943 р. колишніх вахманів Белжеця направили у Бухенвальд, де більшість з них служила до часу звільнення в'язнів американськими військами у квітні 1945 р. Частину вахманів та німецької адміністрації разом з колишнім комендантом табору Белжець Г. Віртом відправили до Югославії та у м. Трієст, де вони змушені були воювати проти місцевих партизанів. Дослідник Р. О'Ніл припустив, що таке рішення могло бути спробою німецького керівництва прибрати небажаних свідків. Можливо, відправлення охоронців Белжеця (нагадаємо, колишніх радянських вояків) на Балкани зумовлювалося браком у німецького командування досвідчених військових резервів. Трієстська кампанія проти партизанів тривала з осені 1943 р. до середини 1944 р., хоча деякі вахмани продовжували службу фактично до капітуляції Трієста 1 травня 1945 р. Їх завданням була охорона шосейної дороги, що поєднувала південь Італії з Трієстом, а також залізниці, міської тюрми та власного штабу. Патрулювання здійснювали, як правило, командою з 8–9 осіб на бронемашині з кулеметом¹⁰. За окремими свідченнями, під час служби вахманів на Балканах існував поділ їхнього підрозділу за національною ознакою: одну групу складали українці, другу – росіяни, татари та удмурти. За деякими даними, друга група з часом доєдналася до Російської визвольної армії на чолі з генералом А. Власовим¹¹.

⁵ Симкин Л. Полтора часа возмездия. *Заметки по еврейской истории*. 2016. № 5–6 (192). – URL: https://berkovich-zametki.com/2016/Zametki/Nomer5_6/Simkin1.php

⁶ Кувалек Р. Табір смерті в Белжеці. Київ: Укр. центр вивчення історії Голокосту, 2018. 304 с.; Михайлюк М. Нацистський табір смерті Белжець: доля євреїв дистрикту «Галичина». *Україна-Польща: історія сусідства*. Матеріали міжнар. наук. конференції, м. Вінниця, 19–20 травня 2017 р. Вінниця: ТОВ «Пілан-ЛТД», 2017. С. 331–337.

⁷ Пастушенко Т., Усач А. Охоронці концтабору Аушвіц: відбір, підготовка та соціальний склад вахман-шафту СС. *Концтабір Аушвіц – український вимір. Дослідження, документи, свідчення* / авт.-упоряд.: Л. Легасова та ін. Київ, 2019. С. 101–114.

⁸ Приймач Е. Вахманы Собибора. Как жители Сумской области стали охранниками в лагере смерти. *Ваш шанс. Громадсько-діловий тижневик*. 2005. 19 жовт. № 42. URL: <https://www.shans.com.ua/?m=hpage&id=66&page=1>

⁹ Архів Дніпропетровського обласного управління Служби безпеки України. Ф. 5. Оп. 1. Т. 3. Спр. 46. Арк. 57.

¹⁰ Там само. Арк. 105.

¹¹ Архів Житомирського обласного управління Служби безпеки України. Ф. 5. Оп. 1. Т. 1. Спр. 12406. Арк. 241.

Штаб колишніх вахманів Белжеця у Трієсті розташовувався на території колишнього цукрового заводу. Після загибелі Г. Вірта команда з 16 осіб на чолі з лейтенантом Вальшером, аби помститися, безрезультатно намагалася організувати засідку партизанам¹². Після відсторонення від бойових дій проти партизанів підрозділи вахманів розформували, і до кінця війни вони лише охороняли окремі об'єкти міста. На наш погляд, неможливість подальшого залучення колишніх вахманів винятково як військової сили полягала у відсутності в них необхідної для цього мотивації. Внаслідок переможного наступу радянських військ на сході і союзників на заході вахмани боялися можливої розплати з боку переможців, що спонукало їх до масових втеч.

Багато вахманів опинилося в ролі охоронців Аушвіцького концтабору. Тут, за свідченнями, німецьке командування проявляло більшу обережність стосовно вахманів, ніж у Белжеці. Так, під час конвою одного вахмана зазвичай супроводжували два або три німці¹³. В. І. Загребасев згадував, як німець з Румунії стверджував, що їм, тобто німцям-охоронцям (фольксдойче), наказано охороняти інших вахманів. Німці-охоронці Аушвіцу походили зазвичай не з самої Німеччини¹⁴. Не дивно, що кінець служби вахманів в Аушвіці нагадував ситуацію в Белжеці перед його ліквідацією: 6 червня 1943 р. відбулася масова втеча охоронців, отож решту перевели на службу до концтабору Бухенвальд. Т. В. Гура згадував, що після втечі з Аушвіцу всіх вахманів зібрали в бараку і повідомили про страту втікачів, навіть обіцяли показати трупи страчених. Зрештою нічого так і не показали, а просто повернули до табору і пізніше відправили до Бухенвальду, де вони несли звичну для них службу з охорони ув'язнених¹⁵. Коли у січні – квітні 1945 р. почалися бомбардування табору, вахмани та в'язні почали масово втікати¹⁶.

Серед вахманів посилювалось дезертирство. Як правило, для цього вони використовували відпустки, під час яких втікали і переховувались у прифронтовій зоні, де контроль німецької влади був слабшим. Наприклад, вахман А. К. Бичков, скориставшись відпусткою, не повернувся до концтабору Понятово¹⁷. Такою ж можливістю в липні 1943 р. скористався і П. В. Рибалка, виїхавши у відпустку до Кіровоградської області¹⁸. Інколи вахмани тікали з місця служби. Т. П. Алексеев восени 1943 р., наприклад, спробував втекти з концтабору Аушвіц разом з вахманами Хрущевим, Дмитреєм, Шабельником, Маліновським. Втім, їх впіймали і помістили в закритий блок. У трофейній документації зазначається, що вахман А. Г. Хрущев був застрелений 8 липня 1943 р. при спробі втечі з Аушвіцу, а В. М. Павлія та шістьох інших охоронців заарештували за співчуття до в'язнів¹⁹. П. Я. Юрченко був убитий при спробі втечі з табору Травники 19 вересня 1943 р.²⁰

Незважаючи на втечі вахманів, німецьке командування фактично не обмежувало їм свободу пересування в певних ситуаціях. Наприклад, Г. Д. Приймака відправили додому через хворобу²¹. А В. І. Сверенчука в березні 1944 р. взагалі звільнили з військ СС, і він перебував у німецькому тилу до кінця війни²². Дехто через хвороби проходив перекваліфікацію. В. Д. Пігуляк, наприклад, чотири місяці навчався на пекаря, після

¹² Архів Дніпропетровського обласного управління Служби безпеки України. Ф. 5. Оп. 1. Т. 3. Спр. 46. Арк. 231–236.

¹³ Там само. Т. 2. Спр. 53. Арк. 108, 143.

¹⁴ Там само. Т. 21. Спр. 44. Арк. 96.

¹⁵ Там само. Т. 11. Спр. 46. Арк. 144.

¹⁶ Там само. Т. 21. Спр. 44. Арк. 243.

¹⁷ Там само. Т. 3. Спр. 44. Арк. 44 зв.

¹⁸ Там само. Т. 5. Спр. 44. Арк. 234.

¹⁹ Там само. Т. 1. Спр. 12406. Арк. 257; Т. 4. Спр. 53. Арк. 441.

²⁰ Архів Житомирського обласного управління Служби Безпеки України. Ф. 5. Оп. 1. Т. 1. Спр. 12406. Арк. 261.

²¹ Архів Дніпровського обласного управління Служби Безпеки України. Ф. 5. Оп. 1. Т. 4. Спр. 53. Арк. 231.

²² Там само. Т. 5. Спр. 44. Арк. 293.

чого працював при есесівській частині в м. Кракові²³. У 1944 р. німецький офіцер Штрайбель видав сім'ям вахманів хлібні картки та відправив у приватні господарства до Австрії²⁴.

Отже, бачимо певну різницю у ставленні німецького командування до охоронців таборів: з одного боку, до вахманів ставились обережніше, враховуючи їх часті спроби втеч, з іншого – найвідданіших сприймали як повноправних службовців, забезпечуючи їх мінімальним захистом, при цьому враховувалась і їхня професійна належність²⁵. Більшість вахманів, потрапивши на радянську територію, проходили фільтраційну зону, мобілізувалися до Червоної армії і деякий час у ній служили.

Багато хто після служби в таборах переводився до різних бойових організацій. М. Ф. Матвієць, зокрема, потрапив у березні 1945 р. до 14-ї гренадерської дивізії Ваффен СС «Галичина», в якій служив рядовим до 9 травня 1945 р., а вже 15 вересня був заарештований відділом контррозвідки СМЕРШ²⁶. Дехто з колишніх охоронців приставав навіть до німецьких підрозділів, які використовувались для боротьби зі структурами Української повстанської армії: очевидно, що ці особи розраховували на післявоєнне пом'якшення у випадку виявлення їх злочинної діяльності в таборі Белжець. В. Д. Мосяк, наприклад, скориставшись відпусткою у серпні 1943 р., приєднався до карального батальйону і воював проти УПА, проте загинув під час бою²⁷. Інший вахман, Д. І. Мартинюк, у квітні 1945 р. вступив до лав 600-ї піхотної дивізії Російської визвольної армії генерала А. Власова, в якій служив до потрапляння в радянський полон 12 травня 1945 р.²⁸ Вахман же В. М. Тарновецький під час відпустки у січні 1943 р. вступив до лав УПА і навесні 1949 р. під час однієї з військових операцій був вбитий радянськими вояками²⁹.

Повертаючись додому, колаборанти часто вступали у конфлікти з земляками. Як приклад, А. М. Гаргар назвав Г. В. Довгалюка жандармом, унаслідок чого між ними почалася бійка³⁰.

Розглядаючи життєвий шлях вахманів після війни, важливо виокремити такі два етапи, як слідство і суд.

Поширеною практикою в повоєнний час стала фальсифікація колишніми вахманами особистих даних. Наприклад, Т. В. Гура підмінив дані у військовому квитку, зазначивши, що частину війни він провів на фронті³¹. Окрема історія пов'язана з фальсифікаційною документацією з міста Кірбах, де завдяки старанням О. В. Лазаренка група вахманів отримала свідоцтва про те, що вони рік пропрацювали на місцевій пилорамі, отже, не служили в концтаборах та в Югославії протягом 1943–1945 рр.³². Свідоцтва ці вахмани отримали через перекладачів у міській управі Кірбаха³³. Часто табірні охоронці змінювали свої ініціали. В. І. Загребаєв, наприклад, ще під час служби у військах СС змінив ім'я Іван на Валентин: він пояснював це тим, що йому не подобалось, коли його називали Йоганном. Після війни, перебуваючи у фільтраційному таборі, він знову змінив ім'я у паспорті, аби його важче було знайти³⁴. Під час перебування у фільтраційних таборах колишні вахмани змінювали і свої прізвища, побоюючись, що колишні товариші по табірній службі згодом щось про них розкажуть. Так, вахман

²³ Архів Дніпровського обласного управління Служби Безпеки України. Ф. 5. Оп. 1. Т. 5. Спр. 44. Арк. 157.

²⁴ Там само. Т. 4. Спр. 5528. Арк. 19.

²⁵ Там само. Т. 1. Спр. 5528. Арк. 19.

²⁶ Там само. Т. 7. Спр. 46. Арк. 193–202.

²⁷ Там само. Т. 18. Спр. 44. Арк. 11.

²⁸ Там само. Т. 5. Спр. 44. Арк. 245; Т. 15. Спр. 44. Арк. 63.

²⁹ Там само. Т. 18. Спр. 44. Арк. 293 зв.

³⁰ Там само. Т. 4. Спр. 46. Арк. 106.

³¹ Там само. Т. 1. Спр. 46. Арк. 155.

³² Там само. Т. 9. Спр. 46. Арк. 143.

³³ Там само. Т. 8. Спр. 46. Арк. 59.

³⁴ Там само. Т. 6. Спр. 44. Арк. 165.

О. В. Розенко, переходячи на радянський бік, змінив ім'я й по батькові з Еноха Глібовича на Олексія Вікторовича³⁵. Після війни колишні вахмани зазвичай не поверталися до своїх довоєнних місць проживання. Багато хто зі злочинців залишався за кордоном. Ті, хто проживав до війни в селах, переїжджали до міст³⁶. У повоєнний час вахмани часто зберігали ті побутово-психологічні звички, які демонстрували й на нацистській службі: звичку служити охоронцями, залежність від алкоголю, тяга до дрібних крадіжок тощо³⁷. П. Н. Пундік, наприклад, буди охоронцем спробував вкрати цукор³⁸.

Слідчі справи колишніх вахманів можна поділити за періодами відповідних процесів у 1950-х та 1960–1980-х рр. У 1950-х рр. поширені були закриті суди, що здійснювалися військовими трибуналами, які мали на меті довести тільки факт служби колаборантів у нацистів. Від 1960-х рр. суди стали публічними, вони здебільшого розбирали старі справи, хоча інколи відкривали й нові за новими обставинами, такими, наприклад, як злочинна діяльність, про яку не згадували в попередніх обвинуваченнях³⁹.

Слідчі звертали увагу на такі блоки інформації: тренування в таборі Травники, роль у геноциді, охорона концтаборів та інших об'єктів в окупованій нацистами Європі, а також перебування підозрюваних в американській зоні окупації⁴⁰.

Окремим питанням при розгляді післявоєнної долі тих вахманів, які після завершення війни опинилися в американській зоні, був їх реальний чи уявний зв'язок з американськими спецслужбами та вербування ними. М. Е. Малишев, як визначало слідство, був завербований офіцером американської розвідки у червні 1945 р. з метою здійснення «контрреволюційної діяльності» на території СРСР. Це ніби підтверджувалося тим, що він викладав «деструктивні» лекції студентам педагогічного університету в Ульяновську, в яких критикував колгоспну систему та незабезпеченість радянської армії, прославляв військову техніку США⁴¹.

Часто підозрювані змінювали покази⁴². Причиною була зміна тяжкості обвинувачень. П. В. Лук'янчук, наприклад, замінив свої покази про табір Собібор, згадуючи, що виконував у ньому обов'язки охоронця, хоча раніше, під час суду, зазначав, що перебував у таборі тільки два тижні, працюючи там кухарем⁴³. Основним виправданням таких дій була давність часу, адже це полегшувало зміну обвинувачень із серйозних на легші, давало можливість відігравати більш помітну роль у слідстві, давати свідчення на інших фігурантів справ.

Ще однією причиною зміни власних показів після суду була можливість зменшити тягар табірних і виправних робіт. Для цього ув'язненні спростовували свої свідчення, звинувачуючи в тиску на себе слідство чи інших в'язнів. Так, В. Е. Поденок зазначав у скарзі, що був обмовлений знайомими по вахманській службі, які скористалися його безхарактерністю та психологічною слабкістю⁴⁴.

В іншій ситуації І. О. Козловський звинувачував слідство в тиску, аби довести фіктивність обвинувачень⁴⁵. Ця ситуація ускладнилась ще й тому, що його сфабриковані покази підтвердив І. І. Волошин, який виступав свідком на багатьох судових

³⁵ Архів Дніпровського обласного управління Служби безпеки України. Ф. 5. Оп. 1. Т. 3. Спр. 46. Арк. 125–130.

³⁶ Кудряшов С. В. Травники. История одного предательства. *Родина*. 2007. № 12. С. 95.

³⁷ Архів Дніпровського обласного управління Служби безпеки України. Ф. 5. Оп. 1. Т. 5. Спр. 44. Арк. 8, 21; Т. 9. Спр. 44. Арк. 17.

³⁸ Там само. Т. 5. Спр. 44. Арк. 208.

³⁹ Шнеер А. Особенности расследования в СССР преступлений, совершенных нацистскими пособниками в годы войны. *Заметки по еврейской истории*. 2014. № 5–6 (175). URL: <http://www.berkovich-zametki.com/2014/Zametki/Nomer7/Shneer1.php>

⁴⁰ Архів Дніпровського обласного управління Служби безпеки України. Ф. 5. Оп. 1. Т. 8. Спр. 44. Арк. 285.

⁴¹ Там само. Т. 3. Спр. 46. Арк. 285.

⁴² Там само. Т. 15. Спр. 44. Арк. 7.

⁴³ Там само. Т. 14. Спр. 44. Арк. 256.

⁴⁴ Там само. Т. 8. Спр. 44. Арк. 6.

⁴⁵ Там само. Т. 16. Спр. 44. Арк. 335.

процесах. Після того І. О. Козловський, що відбув тільки частину терміну покарання, був відправлений для повного закриття терміну⁴⁶. А допит слідчого Падкіна, який був причетний до судового процесу, став неможливий через його засудження до найвищої міри покарання. Зрештою свідчення І. І. Волошина визнали недійсними⁴⁷. Про сумніви щодо свідчень І. І. Волошина та його змову зі слідством говорили й інші вахмани, зокрема М. І. Мамчур, якому через це, за його словами, погрожував інший слідчий, Шкода⁴⁸.

Причиною зазначених ситуацій під час судових процесів можна вважати відмову від спрощеного визначення лояльності в пізніших судових процесах у СРСР і, як наслідок, розгляд як злочину конкретних дій індивіда під час колаборації⁴⁹. Через це єдиними свідками злочину ставали самі злочинці чи їх співучасники, тому лише вони могли виступати зі свідченнями щодо конкретних випадків. Іншою особливістю справ було покладання основної провини на німецьку сторону, яка змушувала підозрюваних виконувати злочинні обов'язки, отож колишні вахмани отримували можливість видавати себе за жертв обставин⁵⁰. Пізніше, аби запобігти цьому, для участі в судовому процесі обирався (фактично призначався) суспільний обвинувач, який мав безпосередній стосунок до справи. Наприклад, обвинувачем у Дніпропетровському процесі 1967 р. обрано колишнього в'язня Собібору Вайцена⁵¹.

Під час суду фігуранти процесів намагалися маніпулювати поняттями жертва / злочинець, вимушеність служби / добровільність, тим самим намагаючись довести відсутність для них можливості втечі з табору, проте сторона обвинувачення заперечувала такі твердження фактами надання вахманам відпусток, що загалом доводило добровільність їхньої служби⁵². Вахмани намагались також виправдати себе страхом за своїх родичів, які ніби ставали заручники нацистів⁵³. Часто аргументом меншої відповідальності згадувався факт іншої зайнятості колишніх вахманів у місцях служби⁵⁴. Суд міг закрити справу за нововиявленими обставинами – через відсутність достатніх доказів проти звинуваченого, як, наприклад, відбулося у справі Т. О. Сидорчука⁵⁵. Іноді суд змінював рішення через дії військового прокурора. Так, за протестом військового прокурора Київського воєнного округу, що відзначив малу інформативність пунктів звинувачення, справа С. Ю. Шевченка була переглянута і термін виправних робіт скоротили⁵⁶.

Під час судового процесу звертали увагу на попереднє життя підсудних та їх репутацію в суспільстві. Наприклад, під час суду над В. Е. Поденком розглядали випадок, пов'язаний з його приходом у стані алкогольного сп'яніння до школи⁵⁷.

Можна стверджувати, що загалом ставлення до колаборантів у радянській державі і в радянському суспільстві було негативним. Певним чином це ставлення передають матеріали радянської преси. Поширеними, наприклад, були невеликі збірки фактичних даних, що їх публікували газети. Ці матеріали висвітлювали судові процеси над вахманами, зосереджували увагу радянських громадян на тому, що «зрадники» та «фашисти» не просто караються радянським законом, а перевиховуються. Така думка яскраво простежується, зокрема, у статті «Суд над предателями», в якій зазначались

⁴⁶ Архів Дніпровського обласного управління Служби безпеки України. Ф. 5. Оп. 1. Т. 16. Спр. 44. Арк. 342.

⁴⁷ Там само. Арк. 401–412.

⁴⁸ Там само. Т. 5. Спр. 44. Арк. 297, 298.

⁴⁹ Аристов С. В. Коллаборационизм в нацистских концентрационных лагерях: проблема и ее интерпретация. *Вестник Брянского государственного университета*. 2016. № 2. С. 11–16.

⁵⁰ Архів Дніпровського обласного управління Служби безпеки України. Ф. 5. Оп. 1. Т. 8. Спр. 44. Арк. 260.

⁵¹ Там само. Т. 16. Спр. 44. Арк. 122.

⁵² Там само. Т. 5. Спр. 44. Арк. 152.

⁵³ Там само. Т. 13. Спр. 44. Арк. 46.

⁵⁴ Там само. Арк. 303.

⁵⁵ Там само. Т. 16. Спр. 44. Арк. 472.

⁵⁶ Там само. Т. 2. Спр. 44. Арк. 403.

⁵⁷ Там само. Т. 4. Спр. 44. Арк. 45.

місця роботи підсудних після війни⁵⁸. Іншу групу газетних публікацій становили значні за обсягом статті, які переконували, що на вахманських судових процесах судять не стільки окремих підсудних, скільки фашизм як явище. Іноді використовувався політичний підтекст, як кажуть, на злобу дня. Так, у статті «Обвиняється фашизм» проводилась паралель між правими урядовцями Федеративної Республіки Німеччина та обвинуваченими вахманами⁵⁹. Як і на суді, в газетних статтях підсудних вахманів порівнювали з колишніми в'язнями німецьких таборів⁶⁰.

Головна провина колишніх вахманів, на думку радянських газетярів, полягала у зраді людським моральним нормам та принципам⁶¹. Як реакцію радянського суспільства на виявлені й засуджені злочини газети представляли клопотання громадських організацій, які вимагали від влади, як правило, більш жорсткого ставлення до злочинців. Так, колектив учителів і техперсоналу Павлоградської середньої школи робітничої молоді № 3 на своєму зібранні вимагав дати «Лазаренкам, Мамчурам и прочим вырождакам» вищу міру покарання⁶². Часто слідство закривалось або призупинялось, якщо вважалося безперспективним, по-перше, тому що особа, яка значилась у справі, фактично не могла бути знайдена, по-друге, через смерть, по-третє, через встановлення фактів проживання обвинувачених за кордоном. Наприклад, німець Г. Я. Шиц, будучи громадянином СРСР, після війни залишився жити в ФРН, а Фурманчук – у Канаді⁶³.

Є підстави стверджувати, що внаслідок важких умов відбування покарання смертність засуджених вахманів була частою справою. Можна виділити дві основні смертельні хвороби. Насамперед туберкульоз, через який померли, наприклад, Д. Р. Тімошкін та В. Ф. Вовк⁶⁴. Іншою причиною смерті були проблеми з серцем: Т. П. Алексєєв, зокрема, помер через слоусний мітральний порок, а Л. М. Бардаченко – через інфаркт міокарда⁶⁵. Дехто закінчив життя самогубством через страх перед судом або, можливо, картаючи себе за сподіяне. Наприклад, І. І. Бесмертний у 1966 р. повісився, дізнавшись, що його могли додати до нової слідчої справи⁶⁶.

Як висновок можемо зазначити, що після служби в таборі смерті Белжець вахмани пройшли перекваліфікацію у Травниках, після чого служили в інших таборах та концтаборах, а також брали участь у бойових діях проти партизанів у районі міста Трієст. Особливістю цього періоду стала постійна зміна місць перебування вахманів, переважно через просування військ союзників територією Європи. У цей час ставлення до вахманів з боку німецького командування було суперечливим: з одного боку, їх постійно контролювали, з іншого – залишили для них усі пільги та привілеї, які вони мали раніше. Служба табірних охоронців у Трієсті показала, що бути ефективною заміною регулярним німецьким військовим вахмани не могли.

Після потрапляння на звільнену від нацистів територію багато хто з вахманів, аби уникнути покарання, намагався підробити особисті документи, змінити дані про себе тощо. Звісно, про них не забули і в повоєнний час радянська влада активно організовувала відповідні слідчі та судові процеси. Вагомою проблемою слідства та суду ставала сумнівність обвинувачень, адже свідками зазвичай були самі колишні вахмани чи їх умовні співучасники. Цим користувались і сторона захисту, і сторона обвинувачення. Водночас виникали підозри у зловживанні обвинуваченнями та показами під час слідства та судових процесів. Вирок інколи не ставав фінальною крапкою, адже через клопотання прокурора та перегляд справ іншими органами його могли скоротити чи

⁵⁸ Архів Дніпровського обласного управління Служби безпеки України. Ф. 5. Оп. 1. Т. 7. Спр. 44. Арк. 139.

⁵⁹ Там само. Т. 12. Спр. 44. Арк. 139/9.

⁶⁰ Там само. Арк. 139/16.

⁶¹ Там само. Арк. 139/17.

⁶² Там само. Т. 7. Спр. 44. Арк. 130.

⁶³ Там само. Спр. 46. Арк. 364, 414.

⁶⁴ Там само. Т. 3. Спр. 44. Арк. 275; Т. 5. Спр. 46. Арк. 348.

⁶⁵ Там само. Т. 6. Спр. 44. Арк. 8; Т. 18. Спр. 44. Арк. 5.

⁶⁶ Там само. Т. 16. Спр. 44. Арк. 44 зв.

спростити або ж, навпаки, розпочати нове слідство за новим обвинуваченням. Багато хто з вахманів, які не були страчені, закінчили своє життя самогубством чи померли внаслідок хронічних хвороб. Загалом радянське суспільство негативно ставилося до колишніх вахманів, сприймаючи їх здебільшого як складник «фашизму».

REFERENCES

1. Arkhiv Dnipropetrovskoho oblasnoho upravlinnia Sluzhby Bezpeky Ukrainy.
2. Arkhiv Zhytomyrskoho oblasnoho upravlinnia Sluzhby Bezpeky Ukrainy.
3. Browning, C. R. (2001). *Ordinary Men*. London: Penguin books, 271 p.
4. Kudryashov, S. V. (2007). Travniki. Istoriya odnogo predatelstva [Travniki. The Story of One Betrayal]. *Rodina*, (12), 94–98 (in Russian).
5. Kuvalak, R. (2018). Tabir smerti v Belzhetsi [Belzhets death camp]. Kyiv: Ukr. tsentr vyvch. istorii Holokostu, 304 s. (in Ukrainian).
6. Mykhailiuk, M. (2017). Natsystskyi tabir smerti Belzhets: dolia yevreiv dystryktu «Halychyna» [Nazi death camp Belzets: the fate of the Jews of the «Galicia» district]. *Ukraina-Polshcha: istoriia susidstva*. Materialy mizhnar. nauk. konferentsii, m. Vinnytsia, 19–20 travnia 2017 r. Vinnytsia: TOV «Pilan-LTD», 331–337 (in Ukrainian).
7. O'Neil, R. (2008). *Belzec: Stepping Stone to Genocide*. New York: Jewishgen.Inc, 376 p.
8. Pastushenko, T., Usach, A. (2019). Okhorontsi kontstaboru Aushvits: vidbir, pidhotovka ta sotsialnyi sklad vakhmanshaftu SS [Auschwitz Concentration Camp Guards: Selection, Training, and Social Composition of the SS Wachmannschaft]. *Kontstabil Aushvits – ukrainskyi vymir. Doslidzhennia, dokumenty, svidchennia*. Avt.-uporiad.: L. Lehasova ta in. Kyiv, 101–114 (in Ukrainian).
9. Priimach, Ye. (2005). Vakhmani Sobibora. Kak zhiteli Sumskoi oblasti stali okhrannikami v lagere smerti [Sobibor Guards: How Residents of the Sumy Region Became Guards at the Death Camp]. *Vash shans. Hromadsko-dilovyi tyzhnevnyk*. № 42 vid 19.10 (in Russian). <https://www.shans.com.ua/?m=hpage&id=66&page=1>
10. Rich, D. A. (2019). «Podviina viktymizatsiia»? Vidpovidalnist radianskykh polonenykh za polon ta kolaboratsiiu u povoiennyi chas [«Double victimization»? The responsibility of Soviet prisoners for captivity and collaboration in the post-war period]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, (21), 227–247 (in Ukrainian).
11. Shneer, A. (2014). Osobennosti rassledovaniya v SSSR prestuplenii, sovershennykh natsistskimi posobnikami v godi voini [Features of the investigation in the USSR of crimes committed by Nazi collaborators during the war]. *Zametki po yevreiskoi istorii*, 5–6 (175) (in Russian). <http://www.berkovich-zametki.com/2014/Zametki/Nomer7/Shneer1.php>
12. Simkin, L. (2016). Poltora chasa vozmehdiya [An hour and a half of retribution]. *Zametki po yevreiskoi istorii*, 5–6 (192) (in Russian). https://berkovich-zametki.com/2016/Zametki/Nomer5_6/Simkin1.php

Received 10.08.2025

Received in revised form 30.09.2025

Accepted 14.10.2025